

Araştırma Makalesi/ Research Article

Sokollu Ferhad Paşa Evkâfı

Musa Sezer*

(ORCID: 0000-0003-3659-4085)

Makale Gönderim Tarihi

11.09.2022

Makale Kabul Tarihi

27.10.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sezer, M., "Sokollu Ferhad Paşa Evkâfı", *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (Aralık 2022), 352-379.

APA: Sezer, M. (2022). Sokollu Ferhad Paşa Evkâfı. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4(2) (Aralık 2022): 352-379.

Öz

Sokollu Mehmed Paşa'nın memleketi Sokol köyünden ve onun amcaoğlu olan Ferhad Paşa, önemli görevlerde bulunmuş bir Osmanlı devlet adamıdır. Ulufecibaşılık ile başlayan devlet hizmeti Klis ve Bosna sancakbeylikleri ile devam etmiştir. Bosna sancağının beylerbeylik haline getirilmesiyle birlikte Bosna'nın ilk beylerbeyi olmuştur. Mehmed Giray'ın isyanı üzerine Kefe'ye gitmiş ve daha sonra tekrar Bosna beylerbeyliğine atanmıştır. Ferhad Paşa, son görevi olan Budin beylerbeyliği esnasında şehit edilmiştir.

Ferhad Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne yaptığı hizmetler askerî ve idarî alanlarla sınırlı değildir. Memleketinde yaptığı vakıflar ile dinî, iktisadî, sosyal, kültürel, eğitim ve bayındırlık alanlarına da katkılar sağladığı görölmektedir. Böylece yetişmesinde emeği geçen toprakların insanlarına bir nebze olsun borcunu ödeme fırsatı bulmuştur. Bu çalışmada Sokolluzâde Ferhad Paşa'nın vakıfları, Slovakya'da Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, musa.sezer@erzurum.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

vakfiyesinden yararlanarak ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Söz konusu vakfiye esas alınmakla birlikte, vakfiyenin Hüsrev Bey Kütüphanesi'ndeki nüshası ile karşılaştırması da yapılacaktır. Bu çalışma ile vüzera vakıflarının birden fazla nüshası olan vakfiyelerine bir örnek verilerek Osmanlı vakıf hayatına bir katkı sağlanmış olunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sokollu, Ferhad Paşa, Bosna, Klis, Vakıf, Vakfiye.

The Foundations of Sokollu Ferhad Pasha

Abstract

Ferhad Pasha, who is from the village of Sokol, the hometown of Sokollu Mehmed Pasha, and his uncle's son is an Ottoman statesman who held important positions. The state service, which started with ulufecibaşılık, continued with Klis and Bosnia sanjakbeyliks. He became the first governor of Bosnia after the Bosnian sanjak became a beylerbeylik. Upon Mehmed Giray's rebellion, he went to Kefe and was later appointed to the Bosnian governorship again. Ferhad Pasha was martyred during his last duty as the governor of Budin.

The services of Ferhad Pasha to the Ottoman State are not limited to military and administrative fields. It is seen that he also contributed to the fields of religious, economic, social, cultural, education and public works with the foundations he made in his hometown. Thus, he had the opportunity to pay his debt to the people of the lands who contributed to its upbringing. In this study, the foundations of Sokolluzâde Ferhad Pasha will be examined in detail by making use of his waqfiye in the Bratislava University Library in Slovakia. However the aforementioned waqfiye is based, a comparison of the waqfiye copy in the Hüsrev Bey Library will also be made. With this study, some contribution will be made to the Ottoman foundation life by giving an example of a waqfiye that has more than one copy of the vüzera (viziers) waqfiyes.

Keywords: Sokollu, Ferhad Pasha, Bosnia, Klis, Foundation, Waqfiye.

Giriş

Bosnalılar O'nun için "Gazi Hüsrev Bey Saraybosna için ne ise Ferhad Bey de Banaluka için odur" demektedirler.¹ Ferhad Paşa, Bosna'nın

¹ <http://miruhbosne.com/ferhad-beg-sokolovic-ono-sto-je-gazi-husrev-beg-za-sarajevo-to-je-ferhad-beg-za-banju-luku/> (Erişim Tarihi: 08.09.2022)

Vişegrad kazasının Rudo nahiyesine bağlı Sokoloviç/Sokol (Şahinoğlu)² köyündendir. Osmanlı Devleti'nin ünlü veziriazamlarından Sokollu Mehmed Paşa ile aynı köyden ve onun amcaogludur.³ Vakfiyesinden babasının adının Rüstem Bey, kardeşlerinin ise Ali Bey ve Derviş Paşa olduğu öğrenilmektedir. Rüstem Bey'in ve Derviş Paşa'nın vakfiyenin tarihinde (995/1587) hayatta olmadıkları anlaşılıyor.⁴ Devşirme bir devlet adamı olduğu bilinen Ferhad Paşa, Şahinoğlu soyundandı ve kardeşi Derviş Paşa'dan büyüktü.⁵ Osmanlı tarihçisi İbrahim Peçevî'nin dayısı olduğu için onunla ilgili bilgiler Peçevî'nin eserinde ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Sokollu Mehmed Paşa'nın sadareti zamanında onun desteğiyle ulufecibaşılık ve Klis sancakbeyliği görevlerinde bulundu.⁶

Mühimme defterlerinden 977-980 (1569-1573) arasında Klis sancakbeyliği yaptığı anlaşılmaktadır.⁷ Bir başka mühimme defterinde 18 Zilkâde 980/22 Mart 1573 tarihli hükümde kendisinden "Şâbika Klis Begi olan Ferhad Beg" şeklinde bahsedilmektedir.⁸ 982/1574 yılında Ali Bey'in bu görevde olduğu görülmektedir.⁹ Klis sancakbeyliği yaptığı dönemde Osmanlı donanmasının bozguna uğradığı sırada Venedik'e bağlı Zadre kalesi yakınındaki bazı kaleleri ele geçirerek düşmanı bozguna uğrattı. Venedik ile barış sağlandığında özverili bir çalışma ile sınırları tayin ettirdi.¹⁰ 1571-1574 yılları arasında Kıbrıs Savaşlarında bir

² Bu köy Saraybosna şehrinin 60 km doğusunda ve Vişegrad'ın 55 km kuzeybatısında yer almaktadır. <https://www.google.com/maps> (Erişim Tarihi: 10.08.2022)

³ Semavi Eyice, "Ferhad Paşa Külliyesi", *DİA*, C.12, İstanbul 1995, s.386; Erhan Afyoncu, "Buk'a", *DİA*, C.37, İstanbul 2009, s.354; Abdullah Zararsız, "Osmanlı Kroniklerinde Sokollu Mehmed Paşa ve Sokoloviç Ailesi", *Mediterranean Journal of Humanities*, S.XI(2021), s.324, 326, 339.

⁴ TF 125, vr.18a-17b.

⁵ İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, Günümüz Türkçesine Çev. Murat Uraz, Neşriyat Yurdu, C.II, İstanbul 1968, s.296.

⁶ Peçevî, age., C.I, s.240-241.

⁷ BOA. A.DVNS.MHM.d. 9, hk.219; BOA. A.DVNS.MHM.d. 24, hk.393.

⁸ BOA. A.DVNS.MHM.d. 21, hk.430; Sıtkı Çelik, *21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997, (sayfa no yok) hk.430.

⁹ BOA. A.DVNS.MHM.d. 25, hk.1384.

¹⁰ Peçevî, age., C.I, s.240; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK., C.III, Ankara 2014, s.910; Elma Korić, "Uloga Ferhadbega Sokolovića u Utvrđivanju Granica Između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike Nakon Završetka Kiparskog Rata 1573. Godine (1573 Kıbrıs Savaşı'ndan Sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik

askeri lider olarak öne çıktı. Birçok yeri ele geçirerek Klis sancağının sınırlarını genişletti.¹¹

Yine Sokollu Mehmed Paşa zamanında 1573'te Bosna sancakbeyliğine getirildi.¹² Ferhad Bey, sancakbeyi olarak Banaluka (Banja Luka)'da oturdu ve bu sırada yanında tarihçi Gelibolulu Âli Mustafa Efendi de bulunuyordu.¹³ Bosna sancakbeyi olarak ilk kez 12.000 askerle Bihaç'a askeri sefer düzenledi.¹⁴ Bosna'da birçok fetihle bulundu ve düşmanı yenilgiye uğrattı. Hatta III. Murad'ın tahta çıktığı sıralarda Hırvat komutan Oşpergal (Kont Auersberg)'in başını keserek padişaha gönderdi ve oğlunu da esir aldı. Padişah tarafından kendisine ihsan edilen bu esiri 30.000 altın ve 100 nefer Müslüman esirin iade edilmesi karşılığında serbest bıraktı. Aldığı altınlarla da Banaluka'da kendi adını verdiği Ferhadiye Camii'ni yaptırdı.¹⁵ 1576 ve 1577 senelerinde yaptığı seferlerle Bihaç dışında Una'nın her yerini ele geçirdi.¹⁶ Ferhad Bey'in Evâhir-i (21-30) Receb 988/1-10 Eylül 1580 tarihinde Bosna sancakbeyliği görevinin sonlarında olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Kendisinin birçok adamının olduğu kaynaklarda belirtilmekle birlikte, Bosna'da sancakbeyliği ve beylerbeyliği yaptığı dönemlerde her zaman halkının yanında olan ve onların koruyuculuğunu yapan bir idareci olduğu bildirilmektedir.¹⁸

Ferhad Bey, 1573 yılından 1580 yılına kadar sekiz yıl süreyle Bosna sancakbeyliği yapmıştır. 1580 Eylülü'nde kurulan Bosna beylerbeyliğine

Cumhuriyeti Arasındaki Sınırın Kurulmasında Ferhad Bey Sokoloviç'in Rolü", ANALI GHB (ANALI Gazi Husrev-Begove Biblioteka), 19/33, Sarajevu 2012, ss.133-144.

¹¹ <http://miruhbosne.com/ferhad-beg-sokolovic-ono-sto-je-gazi-husrev-beg-za-sarajevo-to-je-ferhad-beg-za-banju-luku/>

¹² Zararsız, agm., s.339.

¹³ Feridun Emecen, "Banaluka", *DİA*, C.5, İstanbul 1992, s.50.

¹⁴ <http://miruhbosne.com/ferhad-beg-sokolovic-ono-sto-je-gazi-husrev-beg-za-sarajevo-to-je-ferhad-beg-za-banju-luku/>

¹⁵ Peçevi, age., C.I, s.240-241; <http://miruhbosne.com/ferhad-beg-sokolovic-ono-sto-je-gazi-husrev-beg-za-sarajevo-to-je-ferhad-beg-za-banju-luku/>

¹⁶ <http://miruhbosne.com/ferhad-beg-sokolovic-ono-sto-je-gazi-husrev-beg-za-sarajevo-to-je-ferhad-beg-za-banju-luku/>

¹⁷ BOA. İE.AS. 1-66.

¹⁸ Elma Korić, "Pratnja bosanskog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića (Bosnali Sancakbeyi Ferhad Paşa'nın Yönetimi)", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 61/2011, Sarajevu 2012, s.353.

paşa unvanıyla 24 Receb 988/5 Eylül 1580 tarihinde ilk beylerbeyi olarak atanmıştır. Bu vesileyle kendisine 800.000 akçelik bir gelir tahsis edilmiştir.¹⁹ İlk Bosna beylerbeyi olarak yine Banaluka'da oturdu. Onun burada oturması şehrin Bosna eyaletinin merkezi haline gelmesine neden oldu ve bu durum 1639'da eyalet merkezinin Saraybosna'ya taşınmasına kadar devam etti.²⁰

H.988'den 995'e kadar arşiv belgeleri arasında onun Bosna beylerbeyliği yaptığına dair birçok belgeye rastlamak mümkündür.²¹ Selânikî'nin bildirdiğine göre bu görevi Evâil-i (1-10) Şabân 996/26 Haziran-5 Temmuz 1588 tarihinde azledilişine kadar yapmıştır.²² Bosna beylerbeyliği esnasında ve veziriazam Osman Paşa'nın sadaret döneminde Mehmed Giray'ın isyanını bastırmak üzere Haziran 1584-Ekim 1585 tarihleri arasında Kefe beylerbeyi olarak bölgenin muhafazasına gönderilmiştir. Kefe'ye gönderildiği 5-6 aylık süre dışında 1588 yılına kadar Bosna'da görev yapmıştır.²³ Bu durum kendisine gönderilen hükümlerle teyit edilmektedir. Aynı hükümlere dayanarak onun Kefe'deki görev başlangıç tarihini (Haziran 1584) daha gerilere çekmek mümkündür. Nitekim bu isyan olayıyla ilgili bir hüküm 15 Cemaziyelevvel 992/25 Mayıs 1584 tarihini göstermektedir.²⁴ Yine bu görevi esnasında kendisine hitaben birçok hükmün olduğu anlaşılmaktadır.²⁵ 17 Ramazan 993/12 Eylül 1585 tarihli hükümde ise daha önce İstanbul'a gelerek mülazemette olması emredilen Ferhad Paşa'nın, isyan olayıyla ilgili bazı kimselerin firar etmesi nedeniyle bir

¹⁹ Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C.18, S.18, Ankara 2005, s.253.

²⁰ Emecen, agm., s.50.

²¹ BOA. İE.AS. 26-2310; 25-2287; 26-2301; 2-119; 2-136; 2-103; 2-150.

²² Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) I*, Haz. Mehmet İpsirli, TTK. Yayınları, Ankara 1999, s.202.

²³ Zararsız, agm., s.340.

²⁴ BOA. A.DVNS.MHM.d. 53, hk.84.

²⁵ BOA. A.DVNS.MHM.d. 53, hk.719, hk.720; BOA. A.DVNS.MHM.d. 59, hk.35; Oğuzhan Yüce, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2007, s.60; BOA. A.DVNS.MHM.d. 58, hk.601.

süre daha Kefe’de kaldığı anlaşılmaktadır.²⁶ Yukarıda da belirtildiği üzere bu görevinden sonra yeniden Bosna beylerbeyliğine dönmüştür.

Bosna beylerbeyliğinden azledildikten bir süre sonra Budin beylerbeyliğine atanmış ve Evâhir-i (21-30) Zilkâde 998/21-30 Eylül 1590 tarihine kadar bu görevi yürütmüştür. Budin’de baş gösteren kıtlığı bahane ederek isyan eden eşkıya güruhu tarafından şehit edilmiştir. Bundan yaklaşık yedi ay sonra isyancıların haklarından gelinerek, Ferhad Paşa’nın intikamı alınmıştır.²⁷

Vakfiye

Bu çalışma Ferhad Paşa’nın vakfiyesi esas alınarak meydana getirilmiştir. Ferhad Paşa Vakfiyesi’ne Slovakya’da Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi’nin internet sitesinden çevrimiçi olarak erişilmiştir. Dijital ortamda Basagiç İslam El Yazmaları Koleksiyonu’nda TF 125 numarası ile muhafaza edilen vakfiye 18,5x12 cm ebatlarındadır. Slovaklar tarafından sehven 1700 olarak tarihlendirilen vakfiyenin²⁸ içindeki tarihi Evâsıt-ı (11-20) Safer 995/21-30 Ocak 1587’dir.²⁹ Vakfiyenin dijital ortamda 58 adet olan pozlarından ikisi kapak sayfası, 12’si boş ve iki sayfası ise sonradan Slovaklar tarafından künyenin yazıldığı sayfalardır. Sayfa numaraları günümüz rakamlarıyla varak usulüne göre yapılmıştır. Toplam 52 sayfa numaralandırılmış ve bunun 42 sayfasında vakfiye yazılıdır. Yazılı sayfalar 2b-23a arasındadır. Vakfiyenin sağdan sola doğru yazıldığıının anlaşılmasına rağmen sayfa numaraları tersten verilmiştir. Yani ilk baş sayfalarda olması gereken Besmele-i Şerîf sonlarda, sonlarda olması gereken Şühûdü’l-hal ise baş sayfalarda yer almıştır.³⁰

Çalışmanın ana kaynağını teşkil eden vakfiyenin bir nüshası da Bosna Hersek’in başkenti Saraybosna’daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi’nde

²⁶ BOA. A.DVNS.MHM.d. 58, hk.695.

²⁷ Selânikî, age., s.225, 233.

²⁸ Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi-Basagiç İslam El Yazmaları Koleksiyonu (Univerzitná knižnica v Bratislave-Bašagičova zbierka islamských rukopisov) <http://digitalna.kniznica.info/zoom/66916/view?search=Ottoman&page=48&p=separate&view=0,1366,1929,1527> (Erişim Tarihi: 17.06.2022)

²⁹ TF 125, vr.3a “Fî-evâsıt-ı şehri Saferü’l-Muzaffer, sene hamse ve tis’in ve tis’a mie sene 995.”.

³⁰ TF 125, vr.1a-25b.

bulunmaktadır. Bu vakfiyenin günümüz harflerine çevirisi Vakıflar Genel Müdürlüğü uhdesinde gerçekleştirilmiş ve yayınlanmıştır.³¹ Bu çalışma ise Slovakya’da bulunan vakfiye ile Bosna-Hersek’te bulunan vakfiyenin çevirisinin karşılaştırılması ile meydana getirilmiştir.

Bahsi geçen iki vakfiye arasında bazı yerlerde ufak tefek farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. En çok farklılığın olduğu yerlerden örnekler verilecek olursa, Slovakya’daki nüshanın 13b sayfasında 12-14. satırlarda “... Banaluka’da umûmen evkâfımda emr-i ta’mîr ve termîm ve celb ve ahz-ı icâret ve sâir mâlezim ki hidmet-i cibayetden câri yerine götürüb edâ ide âna yevmî sekiz akçe virile ...” şeklinde geçen kısım,³² çevirisi yayınlanan Saraybosna nüshasında geçmemektedir.³³ Başka bir örnek; Slovakya nüshasının 7b sayfasının 11. satırındaki “... oluna ba’dezâ vech-i meşrûh üzere ...” ve aynı sayfanın 13. satırındaki “... âsiyâb ve cistr ve hammâm ...” şeklindeki ifadelerin arasında bulunan “... zevayid beş bin sikke-i hasene filoriye yetişecek Banaluka’daki dekâkin ve Nehr-i Verbas üzerinde ...” ifadesi,³⁴ diğer vakfiyede geçmemektedir.³⁵ Bu farklılıklardan başka tek kelime bazında farklılıklar da bulunmaktadır. Yapılan inceleme Slovakya’daki nüshanın daha açıklayıcı olduğunu göstermektedir. Şuhûdü’l-hâl kısmında da görüldüğü üzere yine bazı farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Slovakya’daki vakfiyede ilk sırada Sebzî Çelebi bin Abdurrahman, diğerinde Sırrı Hüseyin bin Abdurrahman; ilkinde ilk sırada Hasan Efendi, diğerinde Hüseyin Efendi; ilkinde üçüncü sırada Hüseyin Halife el-hatîb, diğerinde Hüseyin Halife el-imâm olarak çevrilmiştir.³⁶

Çalışmanın temel kaynağını teşkil eden vakfiyede konuyla bağlantılı ayetlere yer verilmiştir. Vakfiyenin ilk sayfasında Âli İmrân Sûresi’nin 30. ayet-i kerimesinin³⁷ bir kısmı yazılmıştır. “*O gün, her nefis ne hayır işlemiş ve ne kötülük yapmışsa, önüne konmuş bulacaktır.*”³⁸ mealinde

³¹ *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, C.1, Ed. Mevlüt Çam, Rahman Ademi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2016, s.8-16.

³² TF 125, vr.13b.

³³ *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, s.12.

³⁴ TF 125, vr.7b.

³⁵ *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, s.14.

³⁶ TF 125, vr.2b; *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, s.15-16.

³⁷ TF 125, vr.23a. “*Yevme tecidû küllü nefsin mâ-amilet min-hayrin muhdâran ...*”

³⁸ Âli İmrân Sûresi: 30.

olan bu ayet ile yapılan hayrın öneminden ve bunun ahiret günü insanın karşısına geleceğinden bahsedilmek istenmiştir. Vakfiyenin ikinci sayfasında Müzemmil Sûresi'nin 20. ayetinin son kısmı bulunmaktadır.³⁹ “Hayır olarak her ne sunarsanız, onu Allah katında onu daha hayırlı, sevap olarak daha büyük bulacaksınız.” mealindeki ayet-i kerime ile vakfiyede yine hayır yapmanın önemine değinilmiştir.⁴⁰ Vakfiyenin sonraki sayfasında Muhammed Sûresi'nin 12. ayetinin bir kısmı yazılmıştır.⁴¹ Meali ise “Gerçekten Allah, iman edip salih ameller işleyenleri atlarından ırmaklar akan cennetlere koyacaktır.”⁴² Bu ayet-i kerimenin devamına Hacc Sûresi'nin 23. ayeti eklenmiştir.⁴³ Meali; “Onlar orada, altın bilezikler ve incilerle süsleneceklerdir. Orada elbiseleri, ipektir.”⁴⁴ Vakfiyenin başka bir sayfasında Ferhad Paşa'nın ölmesi halinde yapılmasını istediklerini bildirmeden önce Ankebût Sûresi'nin 57. ayetini yazdırmıştır. Ayetin “Küllü nefsin zâikatü'l-mevt” şeklinde geçen kısmında⁴⁵ “Her nefis, ölümü tadacaktır.” denilmektedir.⁴⁶ Daha sonra bunun devamına Lokman Sûresi'nin 34. ayetinden “ve mâ-tedrî nefsin, bi-eyyi ardin temût”⁴⁷ yani “Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez.” eklenmiştir.⁴⁸ Ferhad Paşa vakfiyesinde hayır ve ölümle ilgili ayetlere değinildiği gibi Hz. Peygamber'in Hadîs-i Şerîflerine de yer verilmiştir. Bunlardan biri mescit inşa etmenin önemini bildiren⁴⁹ ve “Kim Allah'ın rızasını talep ederek bir mescid inşa ederse, Allah ona cennette bir ev inşa eder.” mealindeki hadisidir.⁵⁰

³⁹ TF 125, vr.22b. “... ve mâ-tukaddimu li-enfûsikum min-hayrin teciduhu inde'llâhe huve hayren ve a'zeme ecren ...”

⁴⁰ Müzemmil Sûresi: 20.

⁴¹ TF 125, vr.22a. “Inne'llâhe yudhilü'llezîne âmenu ve amilü's-sâlihâti cennâtin tecrî min-tahtihe'l-enhâr ...”

⁴² Muhammed Sûresi: 12.

⁴³ TF 125, vr.22a. “... yuhallûne fihâ min-esâvire min-zehebin ve lu'lu'in ve libâsuhum fihâ harîr.”

⁴⁴ Hacc Sûresi: 23.

⁴⁵ TF 125, vr.12b.

⁴⁶ Ankebût Sûresi: 57.

⁴⁷ TF 125, vr.12b.

⁴⁸ Lokmân Sûresi: 34.

⁴⁹ TF 125, vr.22a. “men benâ li'llâhi mesciden benâ'llâhu bünyâni fi'l-cenneti”

⁵⁰ Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Haz. Mehmet Sofuoğlu, C.1, Ötügen Yayınları, İstanbul 1989, Bab: 65, s.575-576; <http://www.kuran.com/hadisler/turkce/mescidler-bolumu> (Erişim Tarihi: 06.09.2022)

Ferhad Paşa Evkâfı

Ferhad Paşa'nın çok çeşitli mallarını vakfettiği anlaşılmaktadır. Kendi adına yaptırdığı cami, mektep, hamam, çeşme, saat kulesi, türbe, kervansaray, mahzen, 200 dükkân olan çarşı, Çırkvena suyu üzerindeki köprü, Virbas suyu üzerindeki ahşap köprü, su yolu, su havuzu, su kemeri ve Çırkvena'dan Tophane'ye kadar uzanan beş arşın genişliğindeki kaldırımli bir yol yaptırarak vakfetmiştir.⁵¹

Bosna'nın Banaluka kasabasında yaptırdığı caminin (Ferhadiye/Ferhad Paşa Camii⁵²) yakınındaki 200 dükkânın kira gelirleri evkâfın giderleri için sarf edilmiştir. Bu dükkânlar özelliklerine göre kiraya verilmekteydi. Yine aynı kasabada halkın temizliği için bir hamam bulunmakta ve cami önünde bir kervansaray vardı. Ferhad Paşa, Kostaniçe kasabasında başka bir hamam, Virbas nehri üzerinde üç değirmen ve Tin çiftliğinde bir değirmen yaptırmıştı. Bu değirmenler her sene vakıf yararına işletilmekteydi. Değirmenlerin gelirleri, kervansarayın kirası ve hamamların gelirleri evkâfın çalışanlarına ve sair levazımına vakfedilmiştir.⁵³

Tablo: Vakfiyesine Göre Ferhad Paşa Evkâfına Ait Taşınmazlar

Taşınmaz	Aded/Dönüm	Yeri
Arazi (bağ ve bahçe)		Banaluka
Arazi		Banaluka'da Beylerbeyinin oturduğu çevrede
Araziler		Klis sn.-Kutar nh.
Cami	1	Banaluka ks.
Cami	1	Zemun Kalesi
Çiftlik	45 dn.	Podgoriye (Evler, bağ, bahçe, bostan gibi müşterilati vardı.)
Çiftlik		Klis sn.-Kutar nh.-Tin Çiftliği
Çiftlik		Kobaş Kazası-İzmiyan nh.-Kura kr.

⁵¹ Eyice, agm., s.386.

⁵² Bkz. Ekler-Fotoğraf 1, 2. Caminin kitabesinde Ferhad Bey'in hayratını gazâ malıyla yaptırdığı yazılıdır. II. Dünya Savaşı'nda harap olan cami, savaştan sonra tamir edilmiştir. Bosna-Sırp savaşında 7 Mayıs 1993 tarihinde Sırp tarafından temelinden yıkıldı. Eyice, agm., s.386-387; TİKA'nın katkılarıyla 2008 yılında başlayan inşa faaliyetleri 2015 yılında tamamlanmış ve Ferhad Paşa Camii Ramazan ayında ibadete açılmıştır.

⁵³ TF 125, vr.21b-21a.

Değirmen	3	Virbas Nehri üzerinde
Değirmen	1	Tin Çiftliği
Dükkânlar	200	Banaluka'daki caminin yakını
Evler		Banaluka'da Beylerbeyinin oturduğu çevrede
Hamam	1	Banaluka
Hamam	1	Kostaniçe ks.
Kervansaray	1	Banaluka'daki caminin önü
Talimhane	1	Evrans Kalesi

Ferhad Paşa, Banaluka'da Ahmed Dede ve birçok kişiden satın alınan yerlerin bağ ve bahçe haline getirilmesini veya öncelikli olarak Müslümanlara daha sonra diğer kimselere dönümü 10 akçe üzerinden senelik kiraya verilmesini istemiştir. Bu arazilerin her dönümünün eni 25 ve uzunluğu 55 zirâ⁵⁴ olarak belirtilmiştir. Ahmed Dede'nin kabri yakınında beylerbeyi oturuyor ve bu çevredeki evlerde oturanlardan kira alınmıyordu. İkamet edenler bunun yerine evlerin tamir ve yenileme işlerini yaptıracaktı. Ancak buradaki senelik 400 akçe olan icâre-i zemin yani yer kirası, her yıl tahsil edilecekti. Beylerbeyinin bu bölgeden başka bir yere taşınması durumunda ise söz konusu evler satılacak ve Ferhad Paşa'nın diğer evkâfının üzerine eklenecekti.⁵⁵

Vakfın mütevellîsi, Podgurga çiftliğinde ziraatla uğraşan reayanın elde ettiği ürünün yarısını Ferhad Paşa'nın çocuklarından ihtiyacı olana verecekti. Çiftlikte Müslüman ve gayrimüslim reayadan dönüm başına senelik 10'ar akçe icâre-i zemin alınacaktı. Bazı kimselerin oturdukları

⁵⁴ **Zirâ/Arşın:** Ortalama 54,04 cm olan bir uzunluk idi. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990, s.67.

⁵⁵ TF 125, vr.21a. "... Banaluka'da Ahmed Dede'den andan gayri nice kimesnelerden iştirâ olunan zeminin üzerinde bağ ve bağçe diküb yâhûd evvelâ mâbeyn-i müslümânân ve gayriden her dönümden ki, dönümün arzı yirmi beş ve tûlu elli beş zirâ' ider, on akçe-i Osmâniye icâre-i senevî alına ve Ahmed Dede'nin kabri kurbunda büyü-t-ı ma'îyyetinde mâdâm ki mîr-i mîrân sâkinlerdir, büyü-t-ı mezkûre icâre-i büyü-t-ı bedel anlar ta'mîr ve termîm ideler ve anlardan icâre alınmaya, ammâ icâre-i zemin ki icâre-i seneviye dört yüz akçedir, her sâl alına ve mîr-i mirân büyü-t-ı mezkûrden nakl idüb âher yerde ikâmet iderlerse, büyü-t-ı sâlifü'z-zikr bey' olunub sâir evkâfıma zamm oluna didi ..."

yerde fazladan iki veya üç dönüm yeri olması halinde her dönümden 10'ar akçe tahsil edilecekti.

Ferhad Paşa'nın, Podgurga çiftliğinde bulunan evleri, bahçe ve bostanları 45 dönümdü ve bunların dahi senelik kirası alınacaktı. Çiftlikte, etrafında hendek bulunan ve biçilen 100 dönüm çayırın kirası ile mağara dibinde bulunan beş dönüm bağın kirası her sene tahsil edilecekti. Bu çiftlikte ne kadar kimse sakin olursa olsun dönüm başına her sene 10'ar akçe icare-i zemin verme zorunlulukları bulunmaktaydı.⁵⁶

Kobaş kazasının İzmiyan nahiyesine bağlı Kula karyesinde bir çiftlik bulunmaktaydı. Kobaş'tan gelir elde eden kimseler defterde açık olarak belirtilen vergiyi her sene câbiye ödemekteydiler. Bu çiftlikte ziraat edenlerin yetiştirdikleri ürünlerden 1/10 oranında icare-i zemin alınmaktaydı. Elde edilen bu gelirler Ferhad Paşa'nın yaptırdığı camiye vakfedilmiştir.⁵⁷

Fethinin, Ferhad Paşa'nın kendisine nasip olan Klis Sancağı'nın Kutar nahiyesindeki araziler, padişah fermanı ile satışa çıkarılmıştır. Ferhad Paşa, Tin mezrasını kendisi satın alarak vakıf haline getirmiştir. Daha sonra Kutar'dan gelir elde eden kimseler, vergilerini câbiye teslim etmekteydiler. Câbi ayrıca araziye ziraat edenlerden elde ettikleri ürünün 1/8'ini icare-i zemin olarak almaktaydı. Ferhad Paşa'nın Zemun Kalesi'nde yaptırdığı caminin hatibine yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak bu gelirlerden verilecekti. Cami hatibi hitabet, imamet ve eğitim-öğretim gibi hizmetler karşılığında günlük 13 akçe alacaktı. Cami müezzini ise te'zin hizmetinde üşenme ve gevşeklik göstermeyecek ve günlük dört akçe gelir elde edecekti. Caminin ferraşına ve kayyımına camiye açma kapama, silip süpürme ve mumlarını yakma gibi görevler karşılığında günlük iki akçe verilecekti.⁵⁸ Anlaşıldığına göre ferraş ve kayyım görevlerini aynı kişi yerine getirmekteydi. Camide görev yapanların yanı sıra caminin şem ve hasır gibi giderleri de göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar için senelik 220 akçe verilecekti. Ferraş ve kayyım vazifelerini gören kişi aynı zamanda Evran Kalesi'nde Ferhad Paşa'nın yaptırdığı tâlimhanede de hizmet edecek ve bunun için ayrıca

⁵⁶ TF 125, vr.21a-20a.

⁵⁷ TF 125, vr.20a-19b.

⁵⁸ TF 125, vr.19b-19a.

yedi akçe yevmiye alacaktı. Burada hizmet eden müezzine iki akçe verilecekti. Ramazan ayında ve mübarek gecelerde Zemun ve Hırvat camilerinde yakılan ikişer şem'in hepsi dört vukiyye mumdan yapılacaktı. Bu camilerin şem ve hasırlarına 140 akçe⁵⁹ harcanacaktı. Câbi çalışanların maaşlarından başka çiftliklerin mahsulünden her sene fazla olan geliri Banaluka'da mütevellîye teslim edecekti. Mütevellî de bu fazlalıkları vakfın gelirlerine ekleyecek ve vakfın şartları gereği sarf edecekti.⁶⁰

Banaluka'da Ferhad Paşa tarafından yaptırılan caminin hatibine her Cuma minberde hutbe okuması için sekiz akçe yevmiye verilmekteydi. Ayrıca hatip Kur'ân-ı Kerîm'den her gün iki cüz okuyacak, bir cüzün sevabını Ferhad Paşa'nın babası merhum Rüstem Bey'in ruhuna, ikinci cüzün sevabını ise kardeşi Ali Bey'in ruhuna hediye edecekti. Tilavetler için hatibe günlük dört akçe ödenecekti. Aynı camideki imama imamet karşılığında altı akçe⁶¹ verilecekti. İmam bundan başka sabah namazından sonra yüksek sesle Yasin-i Şerif ve yatsı namazından sonra da yine yüksek sesle Mülk sûresini okuması karşılığında birer akçe ödenecekti. Vâkıfın biraderi Derviş Paşa'nın ruhu için her gün bir cüz tilavet eden imama iki akçe verilecekti. Camide görev yapan iki müezzine te'zin görevi için günlük beşer akçe ödeme yapılacaktı. Recep, Şaban ve Ramazan ayları ile mübarek geceler ve Cuma günü temcîd⁶² okuyan mümeccîde iki akçe yevmiye verilecekti. Bu görev müezzinler tarafından yerine getirilmekteydi. Müezzinler ayrıca Cuma günleri gönüllere dokunan bir ses ile salâ okuduktan sonra ezan okuyacak ve bunlar için bir akçe alacaklardı. Her gün sabah namazından sonra Kur'ân-ı Kerim hatmedilecek ve cüzhanlar hatim duası edeceklerdi. Daha sonra ise Ferhad Paşa'nın dünya muratları ve uhrevi derecesi için

⁵⁹ Vakfiyenin Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'ndeki Nüshası'ndan 40 akçe olarak transkribe edilmiştir. Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil 1, Sayfa: 141-140-139, Sıra: 209; *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, s.10.

⁶⁰ TF 125, vr.19a-18b.

⁶¹ Vakfiyenin Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'ndeki Nüshası'ndan 50 akçe olarak transkribe edilmiştir. Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Vakıf Sicil 1, Sayfa: 141-140-139, Sıra: 209; *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, s.10.

⁶² **Temcîd:** Sabah namazı vaktinden evvel minarelerde belli makamlarda söylenen Arapça niyaz ilâhisi (İlkönce Hz. Bilâl-i Habeşî tarafından söylenmiştir), bunu okuyan kişiye de mümeccîd denir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, 18. Baskı, Ankara 2001, s.1072.

dua edip, Hz. Peygamber'e salavat getirip ruhuna hediye edeceklerdi. Bunun için cüzhanlara ikişer akçe yevmiye verilecekti. Ancak cüzhanlardan biri, iki cüz okumayacak ve cüz tilavetine yetişemeyenler noktacı tarafından işaretlenecekti. Noktacıya hizmetleri karşılığı bir akçe yevmiye verilecekti. Tilavete her gün katılan cüzhanlar iştirak edeceklerdi.⁶³

Ramazan ve Kurban bayramlarının üçer günü dışında öncelikle imam yüksek sesle istiâze⁶⁴ edecekti. İmama verilecek yevmiyenin miktarı belirtilmeden akçe verileceği kaydedilmiştir. Hatibe de yine bir akçe verilecekti. İmam ve hatibe okumaları için birer cüz verilecek, müezzinlerin her birine ise yine birer cüz tayin edilecekti. Bu cüzlerden başka 30 günde üç hatim yapılacaktı. Bunların ikisinden biri kim olduğu tespit edilemeyen Kurd Bey'in annesinin ruhuna hediye edilecek ve okuyan müezzinlere ikişer akçe verilecekti. Diğeri ise Kasım Voyvoda'nın ruhu için tilavet edilecek ve tilavet eden muallimhanenin halife-i sâni'sine iki akçe yevmiye ödenecekti. Müezzinlerin biri her gün ikinci namazından sonra Nebe Sûresi'ni sesli bir şekilde okuyacak ve bir akçe alacaktı. Müezzin-i sâni'ye çocukların eğitim ve terbiyeleri ile ilgilenmesi karşılığında günlük iki akçe verilecekti.⁶⁵

Camide her Cuma günü sala ve ezan arasında beş aşr okunacaktı. Bunların birini hatip okuyacak ve sermahfilliği yerine getirdikten sonra iki akçe alacaktı. Birini imam okuyacak ve bir akçe alacaktı. Müezzinler de birer aşr okuyacak ve birer akçe alacaklardı. Beşinci aşrı da salayı okuyan kişi tilavet edecek, ona da bir akçe verilecek ve böylece beş aşr tamamlanmış olacaktı.⁶⁶ Cuma günleri ve bayramlarda gerekli malzemeleri camiye tedarik eden kişiye bir akçe verilecekti. Cami yanında yaptırılan talimhanede çocukların eğitim ve terbiyesiyle ilgilenen hatibe beş akçe yevmiye ödenecekti. Burada görev yapan halife-i sâni ilim ve fende mahir ve iyi ahlaklı biri olmalıydı. Ona da çocukların eğitim ve terbiyesiyle ilgilenmesi karşılığında günlük iki akçe verilecekti. Ayrıca haftanın üçüncü ya da beşinci günü Hz. Peygamber'in

⁶³ TF 125, vr.18b-16b.

⁶⁴ **İstiâze:** "Eûzü bi-llâhi min-eş-şeytân-ir-racîm" veya "Neüzü bi-llâh", "el-iyâzü bi-llâh" gibi sözler söyleyerek Allah'a sığınma. Devellioğlu, age., s.454.

⁶⁵ TF 125, vr.16b-16a.

⁶⁶ TF 125, vr.16a-15b.

hadislerinden anlatarak üç akçe alacaktı. Hatip, camideki kabirlerin başında Yâsîn-i Şerîf okuyacak ve sevabını orada medfûn bulunan kabir ehlinin ruhlarına hediye ederek bir akçe alacaktı. Rebiü'l-evvel'in 12. gününde Hz. Peygamber'in dünyaya gelmesi vesilesiyle camide bir mevlid okunacak ve okuyana 200 akçe verilecekti. Daha sonra öncelikle Hz. Peygamber'in ruhu için ve sair evliya, enbiya ve hayır sahiplerinin ruhları için bir hatim edenlere 300 akçe verilecekti. Mevlide gelen Müslümanlara ikram edilen şerbetin balı için 120 akçe harcanacaktı. Cami hizmetinde bulunmak isteyen iki kişiye kayımlık, çerağlık ve ferraşlık tayin edilecekti. Ferraş olan kimse caminin içi ve dışının, avlusunun, şadırvanının temizliğinden sorumluydu. Ferraş, kayım ve çerağa günlük altışar akçe verilecekti.⁶⁷

Caminin şem ve hasır masrafları için senelik 800 akçe harcanmaktaydı. Mihrap tarafındaki büyük şamdanın şemi 20 vukiyye baldan yapılacak ve her Berat Gecesi'nde yakılacaktı. Caminin içinde 36, dışında 15 ve minarede 20 olan kandiller Ramazan ayında yakılacaktı. Cami içindeki ve dışındaki bu kandiller Berat Gecesi, iki bayram ve diğer mübarek gecelerde yakılır ve bunların yakılması için senelik 50 vukiyye zeytinyağı alınırdı. Cami kapısında bir kandil yaz ve kış boyunca yanacaktı. Tevliyet görevini yerine getiren mütevellîye 20 akçe yevmiye verilecekti. Nezaret görevini icra eden nazıra günlük akçe verilmesi söylenmiş, ancak miktarı belirtilmemiştir. Kadı Efendi her senenin başında mütevellî ve câbilerin müfredat defterlerinin muhasebelerini görecekti ve kontrol ederek imzalayacaktı. Bu hizmeti karşılığında kadıya 300 akçe verilecekti.⁶⁸

Banaluka'daki evkâfta tamir, onarım, malzeme gereksinimi gibi işleri cibayet hizmetinde olan biri yapacak ve sekiz akçe yevmiye kazanacaktı. Muhasib ve kâtip hizmetini icra edecek birine sekiz akçe verilecekti. Kula ve Tin çiftliklerinin câbileri görevlerinde ihmalkârlık ve müsamaha göstermeyecekler ve görevlerini layıkıyla yaptıktan sonra günlük beşer akçe alacaklardı. Podgoriye'deki çiftliğin zemin kirasını ve ürün öşrünü alan câbiye bunlar için iki akçe ve bilinen vakıf hizmetleri için ise altı akçe

⁶⁷ TF 125, vr.15b-14a.

⁶⁸ TF 125, vr.14a-13b.

verilecekti. Şakirde dört akçe, saat⁶⁹ hizmetindeki saatçiye üç akçe, evlerin hela temizliğinden sorumlu kimseye iki akçe, vakfın mahzen kapıcısına ve ağaç mahzenin kapıcısına birer akçe ödenecekti. Muallimhane yakınında bulunan zahire ambarının kapıcısına bir akçe ödeme yapılacaktı. İhlivne kasabasındaki kabirlerde her gün bir Yasin sûresi okuyan kişiye bir akçe, Podgoriye Mahallesi mescidi müezzinine iki akçe, dükkânları her gece sabaha kadar gezip dolaşan ases ve pasbâna dört akçe verilecekti.⁷⁰

Vakfiyede Ferhad Paşa, bir nevi vasiyetini de kaydettirmiştir. Herkesin bir gün öleceğini ve kimin nerede öleceğini bilmediğini ayetlerden alıntılarla söyleyerek, öldükten sonra türbesinin Banaluka'da inşa edilmesini istemiştir.⁷¹ İyi huylu ve güzel ahlaklı, Kur'ân okuyan, türbeyi bekleyen ve kollayan iki türbedarın her birine dörder akçe verilecekti. Türbenin hasır giderleri için senelik 30 akçe harcama yapılacaktı. Türbenin aydınlatmasını da düşünerek bayramlarda, Ramazan'da, Kadir ve Cuma gecelerinde türbede yedi kandilin yanmasını istemiştir. Kandillerin biri akşamdan sabaha kadar yanacak ve her biri için günlük altışar vukiyye zeytinyağı alınacaktı. Akşam karanlığında türbede Kur'ân-ı Kerîm ya da kitap okuyan kişi için her gün altışar vukiyye balmumundan iki mum alınacaktı. Akşam olduğunda türbedar türbeye gelen olursa mumları yakacaktı. Her gün için 25 akçelik mum alınacaktı.⁷²

Kış günlerinde zemheri ile karakıştan sonra yakılacak kömür için her gün sekiz akçe ayrılacaktı. Her üç ayda bir türbe üzerindeki tülbendi yıkayana beş akçe verilecek ve yine yıkamada kullanılan sabuna beş akçe

⁶⁹ Bu saat Banaluka'daki saat kulesinin saatidir. 1587'de Ferhad Paşa tarafından inşa ettirildiği anlaşılan bu eser, hem Osmanlı hem de Bosna coğrafyasındaki ilk saat kulesi olma özelliğine sahipti. Ferhad Paşa Camii'nin kuzeybatısında ve revakin sol kemeri karşısındaki saat kulesi de 1993 yılındaki Sırp saldırılarında yerle bir edildi. Bkz. Ekler-Fotoğraf 1, 2. <https://www.gzt.com/cins/banya-lukanin-gulu-ferhad-pasa-camii-3367450> (Erişim Tarihi: 08.09.2022)

⁷⁰ TF 125, vr.13b-12b.

⁷¹ TF 125, vr.12b-12a. "*<Küllü nefsin zâikatü'l-mevt>* hasebi ile âlem-i âhirete Cevvâd-ı hazrete rihlet idicek eğerçi ki, *<ve mâ-tedrî nefsin, bi-eyyi arđın temût>* ammâ Banaluka'da dâr-ı ukbâya sefer ve civâr-ı hazrete güzâr vâki' olursa türbem binâ idüb ..."

⁷² TF 125, vr.12b-12a.

harcanacaktı. Öğle vakti camide okunan Kur'ân-ı Kerîm, Cuma günleri türbede okunacaktı.⁷³

Vâkîf yani Ferhad Paşa, hayatta olduğu için evkâfın tevliyet görevini kendisi icra edecekti. Her türlü sorumluluk kendisinde olup, her ne isterse yapabilecekti. Öldükten sonra okuma yazması olan, iyi ahlâklı, sadık ve hesap bilen biri mütevellî olacaktı. Bu görev uteka (azat edilmiş köleler ve cariyeler) içinde nesilden nesile sürüp gidecekti. Ancak utekanın nesli tükenirse ya da uygun kişi bulunamaz ise vâkîfın evlatları arasından uygun olan birine tevliyet görevi verilecekti. Nazırlık vâkîfın erkek çocuklarından uygun olanına verilecek ve seçilecek nazır mütevellîyi kontrol edecekti. Vâkîf vakfın zararına olacak her hangi bir durumda nazır kendi evladı dahi olsa, ehl-i şer'in onu azlederek başka birini nazır olarak getirmesine izin vermiştir. Nazır kendi evladı olmayıp başka biri olursa, mütevellî nazırlığı ehl-i şer' marifetiyle başka birine verebilecekti. Vakfın mütevellîsi vakıfla ilgili bir kusuru olmadığı sürece görevinden alınmayacak ve fesat ile tevliyete talip olan kişiler göreve getirilmeyecekti. Yine câbilere de aynı şekilde herhangi bir kusurları olmadan görevden el çektirilmeyecekti. Bir câbinin ya da diğer vakıf görevlilerinden birinin kusuru olmadan görevden alınması halinde ehl-i şer', mütevellî ve nazır görevden azledecek ve yerlerine uygun birini getirebilecekti. Mürtezika olarak isimlendirilen ve vakıftan maaş alan görevliler, mütevellîye ve nazıra bakarak onların ittifak halinde vakfa karşı herhangi bir usulsüzlüklerinde ehl-i şer'e müracaat ederek mütevellî ve nazırın azledilmelerini sağlayacaklardı. Bu kişilere bir daha tevliyet ve nezaret verilmeyecekti.⁷⁴

Vakfın masraflarına harcama yapıldıktan sonra artan para muhafaza edilecekti. Mütevellî vakıf mallarının korunmasında gevşek davranırsa, vâkîfın soyundan gelen nazır marifetiyle ehl-i şer' tarafından tevliyetten uzaklaştırılıp, yerine layık olan bir başkası getirilebilecekti. Câbiler ve vakfın diğer çalışanlarından kim tembellik ve gevşeklik ederse, kendi soyundan gelen nazırın marifeti ile mütevellî tarafından azledilip, yerine bir başkası istihdam edilecekti.⁷⁵

⁷³ TF 125, vr.12a-11b.

⁷⁴ TF 125, vr.11b-9b.

⁷⁵ TF 125, vr.9b. "... masârif-ı mezkûreden artub ziyâde olan zevâyid muhkem hıfz oluna söyle ki, mütevellî mâl-ı vakfın hıfzında müsâhele idüb kendi hevâsında olan nâzır-ı

Vakıfta bir görev boş kalırsa veya değişik sebeplerle bir kişinin başka bir yere tevcih edilmesi gerekirse, mesela boş kalan imamet görevi için Banaluka'daki caminin hatibinin görüşleri alınacak, nazır marifetiyle mütevellî, cemaatin önde gelen kimselerinden birine ya da layık olan bir başka birine imamlığı verebilecekti. Hatip ve mütevellî kadroları ise sultan beratları ile doldurulacaktı.⁷⁶

Banaluka'daki caminin önündeki şadırvanda akan ve hamama gelen suyun atık sularının aktığı yerin yani lağımın tamiri gerekli oldukça yapılacaktı. Banaluka-i Âtik'ten Çerkoniçe Deresi'ne giden yol üzerinde eni beş zirâ olan bir kaldırım, muallimhane önünden Tophane'ye giden ikinci kaldırım ve Tophane yakınında Virbas Nehri üzerinde yaptırılan köprüyü kim tamire muhtaç görüp yenilemek isterse, vakıf hizmetlileri karşı koymayıp mümkün mertebe yardımcı olacaktı. Vâkif Çerkoniçe üzerinde bir köprü ve şehirde inşa ettirdiği hanın sağ tarafında zahirelerin ve yiyeceklerin toplandığı bir yer inşa ettirdi. İhlivne, Raven, Dobrun, Bogoyna,⁷⁷ Kratova ve Asunar'da birer han yaptırdı. Söz konusu yerlerde bir tamirat gerekmesi durumunda, mütevellî ve câbiler kadının iznini alarak israf etmeden gerekli malzemeleri temin edeceklerdi. Banaluka'da bulunan caminin minaresi her 20 yılda bir kez kireçlenecekti.⁷⁸

Vakfın bakiye parası her yıl mütevellî tarafından şer'i murabaha usulüne göre işletilecekti. Sene sonunda her 1.000 akçeğe beş akçe alınacak ve 100 akçe alana da aynı şekilde uygulanacak ve vakfın artan parasından fazla para istirbah edilecekti. Bu hizmet ile Pogorya Çiftliği'nin câbisinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu câbi yaptığı hizmetler ve para vakfında aldığı görev karşılığında üç akçe, gelirleri toplamak için ise iki akçe olmak üzere toplam beş akçe alacaktı. Vakfın malı iflas etmiş olanlara, beytü'l-mâl ile ilgilenenlere, ümeraya ve askerî taifeye verilmeyecekti. Mütevellî vâkının bu şartlarına uymayıp verir ve

evkâfım evlâd-ı sulbünden olanın ma'rifet ile ehl-i şer' ânı tevliyeden azl idüb tevliyetle sâlih ve lâyük olana zabt itdüre ammâ câbilerin ve sâir hüddâm-ı mürtezika-i vakfın her kangısı kendi hidmetinde tekâsül iderse nâzır-ı evkâfım evlâd-ı sulbünden olanın ma'rifet ile (mütevellî) ânı azl idüb ânın gayrını istihdâm ide ..."

⁷⁶ TF 125, vr.9b-9a.

⁷⁷ Vakfiye'de "Soğobna" şeklinde yazılmıştır. TF 125, vr.8b; Vakfiyenin Saraybosna nüshasında "Bogoyna" olarak transkribe edilmiştir. *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, s.14.

⁷⁸ TF 125, vr.9a-8b.

vakıf mallarına zarar gelirse ehl-i şer' zarar gören malı tazmin ettirip, mütevellîyi azledecekti. Ayrıca vakıf malının verildiği kimselerden her 2.000 akçe için bir kefil istenmekteydi. Bunun üzerinde borç yapılmasına izin verilmemekteydi.⁷⁹

Mütevellî her üç ayın başında mürtezika ulufelerini muntazaman ödemek zorundaydı. Bundan başka, harçlık lazım olanlara ulufe için ayırdığı paradan harçlık verecek ve kimseyi başka bir yere muhtaç etmeyecekti.⁸⁰ Vakfın şartlarına göre masraflar çıktıktan sonra her türlü bakiye ve her senenin geliri birbirine eklenerek istirbah edilecekti. İşletilen paranın tutarı 5.000 nakit filoriye erişince Banaluka'daki cami harap olursa, afet yaşanır veya bir yerinin tamir ihtiyacı olursa buna harcanacaktı. Bundan başka Banaluka'daki dükkânlar, Virbas nehri üzerindeki değirmenler ve köprü ile hamam, mektep, han ve sair vakıf binalarının tamiri için ayrılacaktı. Vakfın artan paraları başka yere sarf edilmeyecekti. Bahsedilen 5.000 nakit filori herkesin borcuna dağıtılacak ve şer'i olarak işletilerek kâr elde edilecekti. Vakfın mütevellîsi, evkâfta yapılan harcamalar için ayrılan paraların ve bir yıllık görevli maaşlarının haricindeki paraları durdurmayıp istirbah edecekti. Elde edilen gelirler ile cami önünde bulunan han, kurşun ile örtülecekti. Bahsi geçen dükkânların arasına uygun tarzda bir bezzâzistan yapılacaktı. Her yıl vakfın artan parasının yettiği kadar mevcut dükkânlara kargir eklemeler yapılacaktı. Mevcut dükkânların duvarları da taştan yapılacaktı. Virbas nehri üzerinde bulunan köprünün kaleleri taştan yapılacaktı. Banaluka'nın bir yerinde ihtiyaç olması halinde bir han daha inşa edilecekti.⁸¹

Vakfın bakiye parasından da kalması halinde, şart edildiği üzere vakfın gereklerine harcamak gerektiğinde mütevellî kadı izni ile bunları işleyecekti. Ehl-i şer', vakıf çalışanlarından imam, hatip, müezzinler ve diğer kimseler huzurunda mütevellînin ayrıntılı masraf defterinin

⁷⁹ TF 125, vr.8b-8a.

⁸⁰ TF 125, vr.8a-7b. "... mütevellî her üç aybaşında mürtezikadan ulûfeleri virilmeden gayri her kangısına harçlık lâzım olursa mütevellî ulûfe için hıfz itdüğü akçeden harçlık vire âher yere muhtâc olmaya ..."

⁸¹ TF 125, vr.7b-6b.

hesaplarını görüp imzalayacaklardı. Mütevellî ehl-i şer' ve nazır olmadan hiçbir yere harcama ve bir iş yapmayacaktı.⁸²

Vakıfta işletilen nakit paralardan kazanç sağlandığında Banaluka'da bulunan caminin yakınında bir buk'a⁸³ yapılacak, buk'anın müderrisine 15 akçe ve kapıcısına iki akçe yevmiye verilecekti. Vakıf görevlilerinden hatibe, imama, vaize, müezzinlere, câbilere ve kâtibe ikişer akçe ödenecekti. Mümeccîd ve nazır üçer akçe, mütevellî ise beş akçe alacaktı.⁸⁴

Mümkün olur da buk'a yapılırsa, müderris caminin hatibi olacak, şayet hatip olmaz ise cami imamı kim ise müderris o olacaktı. Caminin hatibi vaiz olacak, olmaz ise cami imamı vaizlik yapacaktı.⁸⁵ Cami yakınlarında münasip bir yere 12 odalı bir medrese yapılacaktı. Bu medrese, vakfın gelirleri ve para vakfından elde edilen gelirlerin yettiği ölçüde yapılacaktı. Medresenin müderrisine 25 akçe ve yetenekli ve kabiliyetli olanlara (talebe olsa gerek) dörder akçe yevmiye verilecekti. Az önce bahsedilen buk'a ise dârülhadis olarak işlev görecekti. Vakfın bundan sonra artan parası, tekrardan Banaluka'daki caminin görevlilerinin maaşlarına eklenecekti. Bunlardan nazır, mütevellî ve vaize beşer akçe, hatip ve imama dörder akçe, müezzinlere üçer akçe ve mümeccîde iki akçe verilecekti. Bahsedilen hamam çifte şekilde⁸⁶ yani erkekler ve kadınlar bölümü olarak inşa edilecekti.

Yine vakfın arta kalan gelirleri yeterli düzeyde olursa Saray şehrinde, merhum Hüsrev Bey evkâfından olan vakıf binalarına, imaret, zaviye ve diğer binalar ile görevli maaşlarına, masraflara ve binalara harcanacaktı.⁸⁷ Vakfa ait arazilerden boş olanlar mütevellî tarafından taliplilerine taksim edilecekti. Kim kendi tasarrufunda olan vakıf arazisinin kirasını vermekten kaçınırsa, bu yer mütevellî tarafından alınarak başkasına verilecekti. Şayet bu yer üzerinde tasarruf edenin

⁸² TF 125, vr.6b.

⁸³ **Buk'a**: İslâm dünyasında türbe, zâviye ve özellikle eğitim yeri için kullanılan bir terimdir. Mehmet İpşirli, "Buk'a", *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s.386.

⁸⁴ TF 125, vr.6b-6a.

⁸⁵ TF 125, vr.6a-5b.

⁸⁶ TF 125, vr.5b-5a.

⁸⁷ TF 125, vr.5a. "... zevâid-i vakf irtifâ'-pezîr olub tahammül idicek mahmiyye-i Saray'da merhûm Hüsrev Bey Evkâfı'ndan olan bünyân-ı vakf ve imâret ve zâviye ve gayri binâ ve cihât-ı vezâif ve masârif ve cihât-ı tâyin ve binâ oluna didi ..."

yaptığı bina, bağ ve bahçesi olursa, ehl-i şer bunları başkasına sattırabilecekti. Mütevellî bir dükkânın icare-i muaccesesi ile vakıf için faydalı başka bir binayı izin alarak yaptırabilir ve bunu da vakfa faydalı bir kimseye tasarruf etmesi için verebilirdi.⁸⁸

Mağara dibindeki bağ ve yakın yerler ile İsa Bey Mahallesi'nde bulunan taş madenleri vakfa fayda sağlaması için elde tutulacaktı. Vakfa zarar getiren her kim olursa olsun, isterse vâkıfın evlatlarından ya da akrabalarından olsun, ehl-i şer' tarafından vakıftan el çektirilebilecek ve vakfa hiçbir zaman müdahale ettirilmeyecekti. Mütevellî ve câbilerin tayini veya mütevellînin azledilmesi ve görevin başka birine verilmesi, vâkıfın nazır olan evladı marifetiyle yapılacaktı. Aksi takdirde azil ve tayin yapılmayacaktı. Bu yetki vâkıfın evladı olan nazırın yetkisindeydi. Evkâfta olan imamet, hitabet, te'zin, cibayet, kitabet ve sair görevlerin vâkıfın kendi soyundan gelenler arasından layık olanlara verilmesi şart edilmiştir.⁸⁹

Evkâfta binaların inşa edilmesi gerektiğinde, bu işler mütevellî ve nazır tarafından evkâfa ve ümmet-i Muhammed'e faydalı olan kişilere yaptırılacaktı. Ancak bu işler ehl-i şer', mürtezika, vâkıfın Banaluka'da oturan evlat ve utekası ile fazilet sahibi Müslümanlara danışılıp ehl-i şer'e tescil ettirildikten sonra verilecekti. Evkâfta eski şartlar gereği vazife tayinleri ve terakkileri yapmak gerektiğinde en münasip olan nazır, mütevellî, evlat ve utekanın fikri alınarak ittifak ile tayinler gerçekleştirilecekti.⁹⁰

Evkâfta vazifeli kimseler görevli tayinlerinde, terakkilerde, bakiyelerin korunmasında, para vakıflarının gelirlerinde, gelirlerin tahsilinde ve geçmiş harcamalarda din-i İslam'a ve ehl-i İslam'a uygun bir şekilde takdim, tayin, koruma ve harcama işlerini yerine getireceklerdi.⁹¹

⁸⁸ TF 125, vr.5a-4b.

⁸⁹ TF 125, vr.4b-4a.

⁹⁰ TF 125, vr.4a-3b.

⁹¹ TF 125, vr.3b.

Sonuç

Bosna'nın Vişegrad kazasının Rudo nahiyesine bağlı Sokol köyünden olan Ferhad Paşa, Osmanlı Devleti'nin ünlü veziriazamlarından olan Sokollu Mehmed Paşa ile amcaoğluydu. Aynı zamanda ünlü Osmanlı tarihçisi Peçuylu İbrahim'in de dayısı idi. Sokollu Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ulufecibaşı olmuştur. Daha sonra Kilis sancakbeyi olmuş ve bu dönemde Venedik ile mücadelelerinde önemli başarılar kazanarak, sancağının sınırlarını oldukça genişletmiştir. 1573 yılında Bosna sancakbeyliğine getirilen Ferhad Paşa, 1573-1580 yılları arasında bu görevi esnasında yine önemli başarılar elde ederek, sancak topraklarını Bihaç hariç olmak üzere genişletti. Aldığı esirler karşılığında elde ettiği kazanç ile Banaluka'da kendi adına cami yaptırarak vakfetti. Bosna'nın 1580'de eyalet haline getirilmesiyle buranın ilk beylerbeyliğine getirildi. Banaluka'da oturarak şehri eyaletin merkezi haline getirdi. 1588 yılına kadar Bosna beylerbeyi olan Ferhad Paşa, bir ara Kefe'deki isyanı bastırmak üzere bölgede görevlendirildi. 1580'de Budin eyaletine beylerbeyi olarak atandı ve iki yıl sonra 1590 yılında burada çıkan bir isyanda şehit edildi.

Başarıları askerî ve idarî alanlarla sınırlı olmayan Ferhad Paşa, yaptığı vakıflar ile iktisadî, dinî, sosyal, eğitim, kültürel ve bayındırlık gibi birçok alanda bölge halkına hizmet etmiştir. Özellikle Banaluka'da vakfettiği araziler, bağ, bahçe, cami, çiftlik, değirmen, dükkânlar, evler, hamamlar, kervansaray, talimhane, darülhadis, mektep, muallimhane, çeşme, su yolu, su kemeri, yollar, kaldırımlar ve köprüler ile halkın hayatında önemli bir yer edinmiştir. Bu hizmetler Ferhad Paşa'nın yardımlaşma, dayanışma, paylaşma ve merhamet duyguları ile insanî yönünü göstermesi açısından önemlidir. Başta da ifade edildiği üzere Bosnalılar onun için "Saraybosna için Gazi Hüsrev Bey ne ise, Banaluka için de Ferhad Paşa odur" demişlerdir. O günümüzde hala bölge halkı tarafından sevilmekte ve hakkında bilimsel araştırmalar yapılmaktadır. Banaluka'da yaptığı vakıflar ile bölge halkının hayatında kolaylaştırıcı etkiler yapan Ferhad Paşa, vakıflarında görev alan birçok kişiye de istihdam sağlamıştır. Birçok kişi vakıflarında müteveli, nazır, imam, müezzin, hatip, vaiz, kayyım, câbi, ferraş, çerağ, muallim, cüzhan, noktacı, mümeccid, türbedar, kapıcı, muhasip, kâtip, ases, pasbân gibi görevlerde bulunmuştur. Vakfı denetleyen kadı ve tamir işlerinde

çalışan ustalar da buralardan gelir elde etmişlerdir. Bu kadar kişiye iş imkânı ve gelir sağlayan Ferhad Paşa vakıfları sadece bu açıdan bakıldığında dahi toplumun faydasına hizmetlerde bulunmuştur. Yaptığı hizmetler ile Banaluka şehrini mamur bir hale getiren Ferhad Paşa, Rumeli bölgesinde Türk-İslam kültürünün günümüze kadar ulaşmasını sağlayan önemli devlet adamlarından biri olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İbnülemin-Askeriye, BOA. İE.AS. 1-66, 2-103, 2-119, 2-136, 2-150, 25-2287, 26-2301, 26-2310.

Mühimme Defteri, BOA. A.DVNS.MHM.d. 9, 21, 24, 25, 53, 58, 59.

Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi-Basagiç İslam El Yazmaları Koleksiyonu (Univerzitná knižnica v Bratislave-Bašagičova zbierka islamských rukopisov)

TF 125.

Kitap ve Makaleler

Afyoncu, Erhan, "Buk'a", *DİA*, C.37, İstanbul 2009, ss.354-357.

Bosna-Hersek Vakfiyeleri, C.1, Ed. Mevlüt Çam, Rahman Ademi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2016.

Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Haz. Mehmet Sofuoğlu, C.1, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989.

Çelik, Sıtkı, *21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1997.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, 18. Baskı, Ankara 2001.

Emecen, Feridun, "Banaluka", *DİA*, C.5, İstanbul 1992, ss.49-51.

Eyice, Semavi, "Ferhad Paşa Külliyesi", *DİA*, C.12, İstanbul 1995, ss.386-387.

İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, Günümüz Türkçesine Çev. Murat Uraz, Neşriyat Yurdu, C.I, II, İstanbul 1968.

İpşirli, Mehmet, "Buk'a", *DİA*, C.6, İstanbul 1992, ss.386-387.

Korić, Elma, "Pratnja bosanskog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića (Bosnalı Sancakbeyi Ferhad Paşa'nın Yönetimi)", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 61/2011, Sarajevu 2012, ss.351-368.

Korić, Elma, "Uloga Ferhadbega Sokolovića u Utvrđivanju Granica Između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike Nakon Završetka Kiparskog Rata 1573. Godine (1573 Kıbrıs Savaşı'ndan Sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Sınırın Kurulmasında Ferhad Bey Sokoloviç'in Rolü)", *ANALI GHB (ANALI Gazi Husrev-Begove Biblioteka)*, 19/33, Sarajevu 2012, ss.133-144.

Kur'ân-ı Kerîm, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, (Sad. Mustafa Özel), Seda Yayınları, İstanbul 2012.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK., C.III, Ankara 2014.

Oruç, Hatice, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C.18, S.18, Ankara 2005, ss.249-271.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) I*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK. Yayınları, Ankara 1999.

Yüce, Oğuzhan, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2007.

Zararsız, Abdullah, "Osmanlı Kroniklerinde Sokollu Mehmed Paşa ve Sokoloviç Ailesi", *Mediterranean Journal of Humanities*, S.XI(2021), ss.321-354.

İnternet Kaynakları

<http://digitalna.kniznica.info/zoom/66916/view?search=Ottoman&page=48&p=separate&view=0,1366,1929,1527> (Erişim Tarihi: 17.06.2022)

<https://www.google.com/maps> (Erişim Tarihi: 10.08.2022)

<http://www.kuran.com/hadisler/turkce/mescidler-bolumu> (Erişim Tarihi: 06.09.2022)

<http://miruhbosne.com/ferhad-beg-sokolovic-ono-sto-je-gazi-husrev-beg-za-sarajevo-to-je-ferhad-beg-za-banju-luku/> (Erişim Tarihi: 08.09.2022)

<https://www.gzt.com/cins/banya-lukanin-gulu-ferhad-pasa-camii-3367450> (Erişim Tarihi: 08.09.2022)

EKLER

Ek 1: Ferhad Paşa Camii ve Saat Kulesi (Banaluka)⁹²

Ek 2: Ferhad Paşa Camii ve Saat Kulesi (Banaluka)⁹³

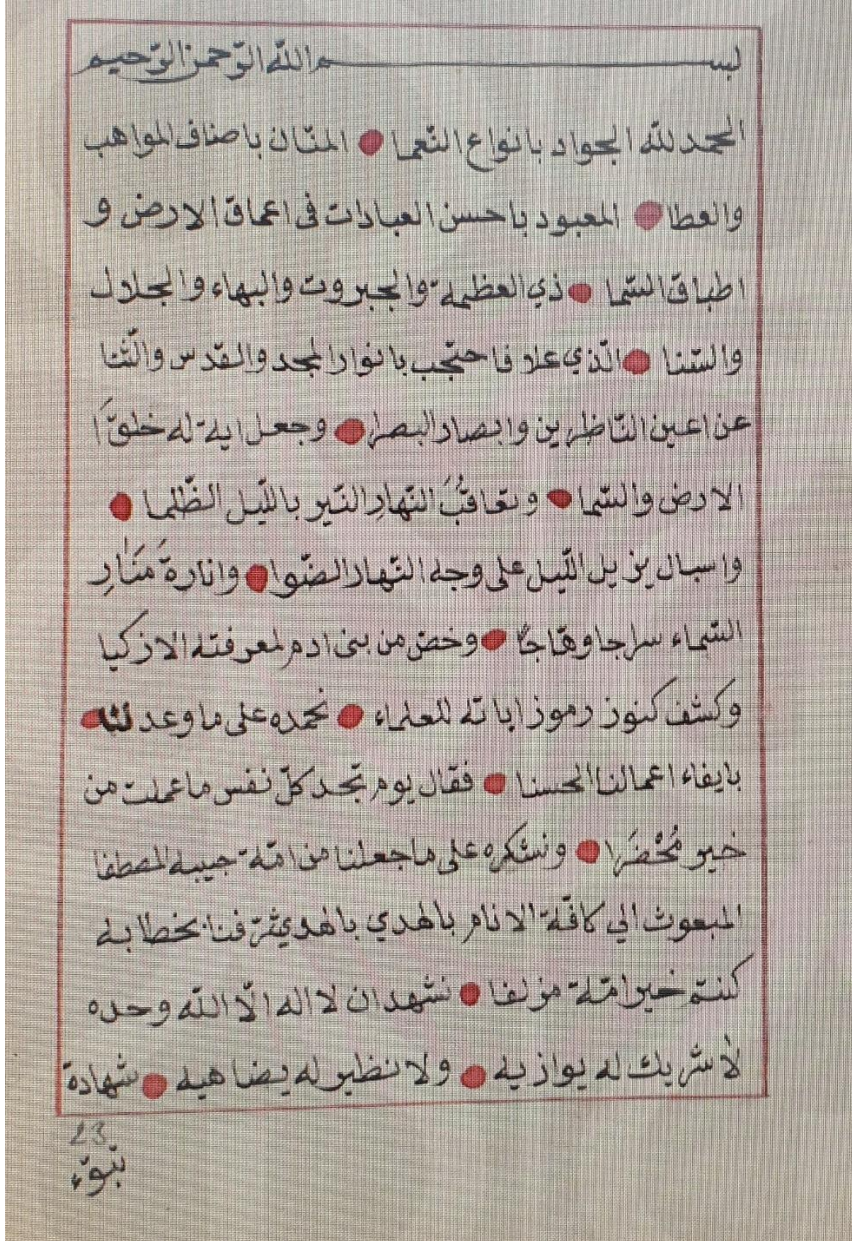

⁹² <https://www.gzt.com/cins/banya-lukanin-gulu-ferhad-pasa-camii-3367450>

⁹³ <https://www.gzt.com/cins/banya-lukanin-gulu-ferhad-pasa-camii-3367450>

Ek 3: Vakfiyeden Sayfa Örnekleri

Belge 1: vr.23a

Belge 2: vr.22b.

بتوّه فآلها الجنة و تساويه • و تشهد ان سيدنا
 محمدا عبده و رسوله الذي انفتح ^{افعال} شر بعتة صدور
 المسلمين • و تنورت بانوار سنة سرج قلوب المؤمنين
 و صلى الله على خير خلقه محمدا و آله و صحبه اجمعين •
 اما بعد قادره مطلق بحر قدرته او شحة الاء ايله
 مو شخ • و جواهر نعاء ايله مرصع صدف كونه علت
 غائبه اولان در بيم انسانه آب لطف ايله نشو نما
 و يروب ايدى عطفة و رفة ايله تربيت ايلدي •
 و ما خلقت الجن و الا نسا الا ليعبدون • جواهرى
 و لا ي ايله ايد ادمى تصحيح و توشه و كوشده • ان
 الا انسان لفي خسر قولى كوشوان خوف اثارا يكن جلاجل
 عنایت از ليله حر كته كلوب • الا الذين امنوا و عملوا
 الصالحات زمزم سى ايله اصحاب رجاي خواب خوفنده
 تبنيه و تيقظ ابدوب • و ما تقدمو الانفسكم من خير
 تجدوه عند الله هو خيرا و اعظم اجرا بشارى ايله •

Belge 3: vr.3a.

العقار وغيره على النمط المذكور • لمرضات ربه
 الغفور • وابتغاء وجه الله احسن الشكور •
 وسلم الى المتوفى بعد ما اخرجته من ملكه وحكم
 بصحة ونزوم • فصار هذا الوقف على مذهب
 الامام الاعظم وهام الا فخم • ابو حنيفة
 النعمان • عليه الرحمة والغفران • بل على
 مذهب جميع الائمة المجتهدين • رضوان الله
 تعالى عليهم اجمعين • وقفا صحيحا شرعيا
 ولا زما صريحا مرعيا • بحيث لا يباع ولا يوهب
 ولا يورث الى ان يوثق الله الارض ومن عليها
 وهو خير الوارثين • فمن بدله بعد ما سمعه •
 فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم
 واجر الواقف على المحج الجواد الكريم •
 جرى ذلك وحرر في اوسط شهر صفر المظفر
 سنة خمس وتسعين وتسع مائة • ٩٩٥ هـ

3

Belge 4: vr.2b.

شهداء			هود الحمال		
سبزي حلبى	•	عمر بك ميرالاي	•	حسن افندي	
بن عبد الرحمن	•	لواء كليس	•	دفتدار سمار	
	•	هانا بوسنة	•		
شيخ مصلي الدين	•	عمر خليفة	•	خليل خليفة	
الامام	•	المخطيب	•	المخطيب	
بهرام خليفة	•	شيرم خليفة	•	حين خليفة	
المخطيب	•	المخطيب	•	المخطيب	
قاسم خليفة	•	نافي خليفة	•	سنان كنج	
المؤذنين	•	المؤذنين	•	الزعيم	
غضنفر ويوده	•	محمد حلبى بن	•	عبد الجلال	
الزعيم	•	يوذدم	•	جاوش	
حاجى حنى	•	مصطفى حلبى	•	حاجى ندير	
كندا جاوش	•	كاتب ديوان	•	الزعيم	
ذى بكرى حاجى ندير	•	بهلوان جاوش	•	دلى سباهى	
دن كى	•	ديوان بوسنة	•	التجار	
سرمبر فرهاد	•	نور الله سير	•	وغيرهم من المؤمنين	
	•	جاوشان	•	المحاضرين	